

Victoria Polyakova, post-graduate student Department of Philosophy and Fundamentals of Humanities
Odesa I.I. Mechnikov National University

TOTALITARIANISM AND FAMILY MEMORY: 1930'S IN UKRAINE (ATTEMPT OF PHILOSOPHICAL- ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS)

In this article we investigate a family memory about a period of 1930's in Ukraine. We underline the main problem of such investigations which is the lack of reminiscences or things which can 'tell a story' about an average family.

Totalitarianism and the Great Terror vanished lives and mentions about victims. As a result the information about relatives and daily family life can be reconstructed only through Archive (as official institution and as a space in Aleida Assmann's meaning of the word). This article is attempt to philosophical-anthropological analysis of a problem of a family memory, blank spaces in which were caused not by the time's influence but the state's violence.

In addition this article could be considered as an effort in the ongoing process of returning names of totalitarianism regime's victims in Ukraine.

Key words: memory, family memory, totalitarianism, the Great Terror.

Вікторія Полякова, аспірант кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ТОТАЛІТАРИЗМ І СІМЕЙНА ПАМ'ЯТЬ: 1930-ТІ РОКИ В УКРАЇНІ (СПРОБА ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ)

Стаття присвячена дослідженню проблеми сімейної пам'яті про події 30-их років в Україні. Підкреслюється, що головною складністю таких досліджень є відсутність спогадів та речей, які могли б «розповідати історії» пересічної родини.

Тоталітаризм та «великий терор» знищив життя і спогади про жертви, отже єдине джерело інформації про членів родини та буденне життя сім'ї – це архів (як офіційна установа і як простір в значенні, що надає цьому слову Аляйда Ассман). Стаття є спробою філософсько-антропологічного аналізу проблеми сімейної пам'яті, значну частину якої було знищено не під впливом часу, але державним насильством.

Також статтю можна розглядати в контексті актуального процесу повернення імен жертв тоталітарного режиму в Україні.

Ключові слова: пам'ять, сімейна пам'ять, тоталітаризм, «великий терор».

Німецький історик Йорн Рюзен запитує чи може минуле стати «кращим», або витлумаченим, таким, що стає значущою історією для сучасності яка набуває змісту і продовжується в майбутнє. «Застигле минуле розтоплюють, і воно перетікає до практики людського життя, до актуального, здійснюваного в діях і стражданнях становлення того, що сталося»¹. Біль має шанс стати менш гострим коли про нього розповідають, коли його демонструють. Саме так і відбувається його опрацювання, перетворення на мотивацію до дій заради протилежного, на рушійну силу, що винаходить зміст. В Україні найбільш важливою частиною цього процесу є увічнення пам'яті жертв тоталітарного режиму, осмислення його наслідків та пошук стратегій подолання. Така робота почалась досить давно, але ще далека від свого завершення.

Слід зазначити, що існуючий значний комплекс науково-дослідницької літератури

¹ Рюзен, Й. (2010). *Нові шляхи історичного мислення*. Львів: Літопис, 315.

присвячений цій проблемі, постійно поповнюється. Наведемо лише окремі роботи, на які ми спиралась в даній статті. Це науково-меморіальне видання «Одеський мартиролог. Реабілітовані історією», архівні документи, слідчі справи, що відносяться до часів «великого терору» 1937-1939 років.

Ключовими в цьому контексті є теоретичні розробки Яна та Аляйди Ассман, стосовно розрізнення функціональної та накопичувальної пам'яті, або за термінологією німецьких філософів – «канону» та «архіву». «Канон» є визнаним, загальноприйнятим, задіяним в сучасності у процесі формування офіційної політики пам'яті, але не є незмінним. Його трансформація відбувається із залученням «архіву» наповненого тим, що є незабутим, врятованим від плину часу, але неосмисленим. Одночасно з цим, коли мова йде про політику пам'яті, постає необхідність розглядати й нерозривно пов'язаний із нею етичний вимір. Концепції «обов'язку пам'яті» та «справедливої пам'яті» які належать Полю Рікеру є філософським опрацюванням трагічного досвіду ХХ сторіччя.

В цілому потрібно підкреслити міждисциплінарність проблеми, адже вивчення її вимагає звертатися до простору філософського, історичного, соціологічного знання. Джерельна база в такому випадку складається не лише із документів, але й розповідей, усної історії і творів мистецтва – того, що було офіційно узгодженим та треба було пам'ятати і того, що пам'яталось всупереч такому наказу.

Дана стаття була апробована на 3-й науково-практичній конференції в рамках міждисциплінарної наукової програми «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання», що діє в Одеському національному університеті ім. І.І.Мечникова з 2012 року¹. Програму було започатковано Лідією Всеволодівною Ковальчук – доцентом університету, автором-упорядником науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Одеська область», «Одеський Мартиролог». Головною ідеєю організаторів програми є об'єднання зусиль провідних вчених і студентів різних факультетів заради увічнення пам'яті репресованих громадян Одещини, осмислення тоталітаризму як системного явища, його типології і проявів у ХХІ столітті, а також пошук шляхів подолання спадщини тоталітаризму в сучасному суспільстві.

Мета статті полягає в розгляді одного із можливих шляхів реконструкції та збереження сімейної пам'яті, яка відноситься до подій 1930-их років в Україні, і є спробою наближення до філософсько-антропологічного аналізу проблематики спадщини сімейної пам'яті, існування якої в офіційно прийнятому «каноні» заперечувалось. Підтвердженням факту минулого життя дійових осіб є потрапляння їх імен до «архіву» і в дослівному значенні, і в сенсі який вкладає в цей термін А.Ассман. Виходячи із визначення, що належить Полю Рікеру стосовно розуміння судового процесу як спроби подолати насильство за допомогою мови, ми намагаємось розглянути пам'ять, що наповнюється людиною, існуючою в умовах коли політика насильства є офіційно організованою.

Практична робота в Державному архіві Одеської області з розшуку інформації про репресованих є частиною актуальних завдань по перетворенню статистичних даних на історію окремої людини, процесу повернення імен жертв терору, та розгляду викликів, що ставить перед суспільством сьогодення і які нерозривно пов'язані із минулим.

Минуле має шанс змінитись завдяки серйозній роботі – жалобі, «справді є сенс стверджувати, що минуле, в якому сталася гнітюча втрата, через жалобу стає кращим. Минуле, що не може минути через порушення змісту, у процесі жалоби перетворюється. Його освоюють по-новому, й воно набуває здатності на майбутнє»². Жалоба, про яку говорить Й. Рюзен, вимагає більшого аніж цифри, якими б вражаючими вони не були, оперуванням не лише термінами «репресований», «в'язень», але потребує відомостей про особистість людини. Саме заради можливості кращого майбутнього слід намагатись заповнювати відсутні частини сімейної, а через це і державної історії. Але наскільки можливо реконструювати і зберігати сімейну пам'ять або взагалі говорити про її існування, коли значні її фрагменти були приречені на знищення або забуття. І як ми можемо пам'ятати або навіть уявити близьких яких вже немає з нами, коли мова йде про тих, кого намагались позбавити самого імені людини. «Я досліджую – каже Варлам Шаламов, – деякі психологічні закономірності, які виникають в суспільстві, де людину намагаються перетворити в

¹ Комплексна програма «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання».
<<http://onu.edu.ua/uk/science/sprograms/>>.

² Рюзен, Й. (2010). *Нові шляхи історичного мислення*. Львів: Літопис, 320-323.

нелюдину»¹. Що ми можемо про них знати і на чому в такому випадку будуть будуватись родинні спогади?

Безумовно, якщо мова йде про більш-менш сталі умови, сімейній пам'яті послугують розповіді; вона потребує речей, що передаються від покоління до покоління, нагадують власників або події та стають опорними точками для оповідань і спогадів. Увесь різноманітний світ спадщини – від предметів побуту до фотографій та нотаток, листів, листівок дає можливість уречевити, зробити сталою та зберегти історію родини. Він доводить існування членів сім'ї що вже пішли і є найціннішим скарбом, фондом для передачі в майбутнє.

Провідні дослідники в царині memory studies Аляйда та Ян Ассман відзначають, що комунікативна пам'ять неписьменних суспільств не перевершує межі 80-100 років та охоплює 3-4 покоління людей які можуть спілкуватись між собою.

Заглядаючи в недавнє минуле ми бачимо людину яка майже не залишала розповідей про своє життя, оскільки будь-яке занотовування подій містило в собі загрозу стати доказом звинувачення і призвести до знищення. Через це сільське населення може бути названим суспільством мовчазної більшості, адже воно ставало неписемним, оскільки не мало соціокультурних каналів трансляції свого голосу. Практично не існувало історій, які можна було б передати наступному поколінню, а ті, що частково передавались, завжди супроводжувались ремаркою – «про це не можна нікому розповідати». Адже звернення Поля Рікера наважитись самостійно вести власну розповідь² у ті часи майже повністю співпадало зі зверненням наважитись на самогубство.

Теж саме відбувалось із речами. Предмети, що належали сім'ям, були знищені, забрані, а сама згадка про це була табуїрована. Особливо це торкнулось сільського населення — розкуркуленого й вигнаного з власних домівок. Іноді родина залишалась в межах того ж самого села і людина мала змогу бачити своє майно, улюблений дім, який будувався для дітей, але вже в руках інших. І це змушувало речі «назавжди замовчати» та не казати вже нічого наступним поколінням родини.

Ян Ассман вказує на значну роль предметної пам'яті, оскільки «людина з найдавніших часів оточена предметами – починаючи від звичайнісінького й побутового начиння, такого як ліжка, стіл, посуд для їжі й вмивання, одяг, інструменти й навіть будинки, села й міста, вулиці, транспорт, кораблі – і вкладає в них свої уявлення про доцільність, зручність і красу, тобто в певному сенсі – саму себе. А тому предмети показують людині власне відображення, нагадують їй про саму себе, про її минуле, про її предків і т. д.»³.

І ці уявлення про красу нагадували «самого себе» і минуле настільки сильно, що навіть збережені речі іноді знищувались власноруч, аби убезпечити не пам'ять, а життя того, хто потенційно міг пам'ятати. Цей процес був насправді всеохоплюючим і залученими в ньому виявлялись усі – від найменшої родини до великих державних інституцій. Сергій Скульчик в книзі «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» нагадує про події у Львові за радянських часів: «Перш ніж історики з Львівського історичного музею почали готувати нові експозиції, місцеві партійці доповіли про чистку музею: «вилучено документи й експонати, які спотворюють історію українського народу, переглянуто и очищено від хламу інші відділи експозиції»... Литвин, колишній секретар ЦК з ідеології, а тепер перший секретар обкому партії, особисто наглядав за знищенням «націоналістичних і антирадянських» колекцій Державного музею українського мистецтва. Портрети габсбурзьких імператорів, уніятських єпископів та українських січових стрільців було спалено, а скульптури розтрощено»⁴.

То в якій мірі можна відтворити сімейну пам'ять коли спаленими і розтрощеними виявляються і речі і спогади; коли дивлячись в минуле ми бачимо людину, що втратила майже усе; про що можна пам'ятати із цього зруйнованого, навіть безлюдного зовнішнього світу – адже, як каже Варлам Шаламов, в таборі він зрозумів, як можна жити не надіями або волею, яких не існує, а лише інстинктом самозбереження, або тим самим, чим живуть дерево, камінь, тварина⁵.

Члени родин репресованих, залишаючись на волі, не мали відомостей ні про долю, ні про

¹ Шаламов, В. *Переписка с Демидовым Г.Г.* <<http://shalamov.ru/library/24/33.html>>.

² Рикёр, П. (2004). *Память, история, забвение*. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 620.

³ Ассман, Я. (2004). *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славянской культуры, 20.

⁴ Скульчик, С. (2008). *Империя памяти. Российско-украинские отношения в советской исторической уяве*. Київ: Критика, 199.

⁵ Шаламов, В. *Что я видел и понял в лагере* <<http://shalamov.ru/library/29/>>

статті, за якими було заарештовано близьких, ні про дату розстрілу або смерті, ні про місце поховання. Трагічно, що така ситуація зберігається і до сьогодні, хоча спроби пошуку масових поховань жертв радянського терору почались ще наприкінці 80-их років. В Одесі роботу пошуково-дослідницької групи було очолено М.М. Даниловим (товариство «Одеський Меморіал»). Діяльність групи, під керівництвом Миколая Миколайовича Данилова, дисидента, що пройшов через ув'язнення в психіатричній лікарні МВС СРСР, була орієнтована не лише на пошук масових поховань але, найголовніше, на встановлення осіб вбитих. До роботи було залучено пошуковців, фотографів-криміналістів, художників. Фіксувались положення ексгумованих решток тіл, аналізувались знайдені в місцях поховань предмети, проводились судово-медичні експертизи. Робота, попри всі труднощі, тривала у 1990-их та після перерви у 2000-их роках. На сьогоднішній день відома особистість 46 людей¹.

Численні публікації в місцевих та державних газетах на протязі 1990-2000 років говорять про складнощі з якими стикається пошук. Офіційні установи декларують необхідність цієї роботи, але ситуація не змінюється. Як казав М.М. Данилов: «На перший погляд здається, що місця поховань мають бути відомі, адже в архівах НКВС є всі дані: дати розстрілів, кількість розстріляних, маршрути вивезення трупів, точні місця поховань... якби ж то так! Нинішнє керівництво КДБ розводить руками: немає у нас таких документів, а де їх шукати не знаємо... А як же ще живі люди – колишні конвоїри, вивідні, шофери, стрілки, копачі, охоронники?... Невже і зараз не розкажуть правду? Ні. Мовчать, пам'ятаючи про тих, розстріляних. «Нічого не знають», - так відповідають нам їхні наступники»². Нещодавно М.М. Данилов пішов з життя, залишивши по собі сім'ю, онуків, вірші, картини і справу, якій був відданий до останнього дня. Можливо є надія, що її буде продовжено і невинно постраждалі люди знайдуть свій останній спокій, їх імена будуть повернені.

Адже часто єдине, що мало надію зберегтись це ім'я репресованого, згадка про яке зберігається в офіційних установах. Розглянемо для прикладу одну з безлічі історій, документи про яку зберігаються в Державному архіві Одеської області³.

Це відбулось в Одесі в минулому сторіччі. Всі документи – невелика за обсягом папка – датовані 1938 роком. Такі матеріали не містять жодних особистих рис, в них не має фотографій засудженого. Перед нами слідча справа жінки, мешканки Одеської області, яка нещодавно повернулася із концтабору де була ув'язнена на 5 років (саме такий термін застосовувався за «крадіжку» хліба у 1933 році).

Вона повернулася додому, принаймні до того, що могло означати це слово після колективізації і голодомору, але не знала, що про це місце говорилося і іншою мовою: «Входящие в эту группу районы засорены троцкистами и двурушниками, активность которых обуславливается политическим прошлым этих районов». Такий вигляд мала знайома їй з дитинства місцевість у Політико-економічній характеристиці Первомайського Міжрайвідділку УГБ. І на неї вже чекали: «предусмотрен штат оперативного состава в количестве 12-ти единиц, исходя из засоренности контрреволюционными элементами и близкого расположения румынской границы»⁴. Так вказується у звітах за 1937 рік УНКВС УРСР по Одеській області. Десь далеко існував «центр» в якому вже було розроблено «ліміти» й перша та друга категорії, про існування яких ні вона ані близькі не здогадувались. Ці «ліміти» неодноразово збільшувались для УРСР в 1937 році, але й до підвищення їх виявилось достатньо для арешту і звинувачення у контрреволюційній агітації вже трьох членів її сім'ї.

Так сформованими виявляються два паралельних світи – світ населення та державної машини, або системи яка має свою мову та тексти, що циркулюють лише в певних межах і невідомі широкому загалу. Про населення іде мова, але права голосу воно позбавлене та приречене на залучення до співпраці з державою і знищення. Система орієнтована на використання, завдання страждань та вбивство, але головне – жертва про це має не здогадуватись до останньої миті. Майже

¹ Ковальчук, Л.В., Петровський, Е.П. (2010). *Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша*. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 736.

² Ковальчук, Л.В., Петровський, Е.П. (2010). *Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша*. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 725.

³ Матеріали архівно-слідчої справи Д.А.О.О. Фонд р-8065, опис 2, справа № 10416, 29.

⁴ Через трупи врага на благо народа: «Кулацкая операция» в Украинской ССР 1937-1941 гг. Документы: 2 т. Т. 1: 1937 г. Подготовка приказа № 00447, первый этап «кулацкой операции» (2010). Москва: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина»: Германский истор. ин-т в Москве, 423.

єдиною риторикою є апелювання до прогресу, покращення, піклування про людину, а спроби висловлювань про різницю між декларованим та реальним мають залишитись лише на сторінках слідчих справ. І поки населення задіяне у своїх простих заняттях, це лише питання часу коли його зітруть із цієї землі та спробують стерти із спогадів.

Дослідження тоталітарних режимів пов'язані із опрацюванням проблем забуття, відчуття провини і прощення та політику пам'яті. В той же час, ці питання як правило виявляються актуальними для населення, але не турбують світ державної структури. Саме на це і вказує М. Данилов – ще живі люди, причетні до терору, так само, як і їх наступники, зберігають мовчання. В цій ситуації принциповим є розуміння, що пам'яті та забуттю передують знання. Це є важливим, оскільки для державної машини забуття означає лише збереження таємниці скоєних злочинів. Але сама система буде завжди пам'ятати й чекає слушної нагоди продовжити свої вбивства: «Все семьи лиц, репрессированных по первой и второй категориям, взять на учет и установит за ними систематическое наблюдение»¹ твердить пункт 2 Оперативного наказу народного комісару внутрішніх справ Союзу РСР №00447.

Але повернемося до матеріалів справи. Слідчий стверджує, що під час перебування у таборі підслідна продовжувала «контрреволюційну агітацію» і отримує пояснення – «я ображалась на радянську владу», оскільки в листах із дому мати скаржилась, що через старість і хвороби їй дуже важко, а жінка вважала що «несправедливо засуджена і відірвана від сім'ї, якій не можу допомогти».

Сторінки справи містять натяки на трохи ширшу історію, як вона протестувала разом с батьком проти «розкуркулювання» і конфіскації хліба, про те, що старих батьків мали вислати на Північ, нагадують про братів, вже заарештованих, і про долю батька, якому довелося ходити по селам і просити шматок хліба й померти в «якомусь селі» в 1933 році.

Пам'ять вимагає уявлення, але чи це можна уявити? Те, про що йдеться в тексті допиту здається вже баченим, згадується як фільм, де на чорно-білому екрані грають інші люди – сучасники подій слідчої справи. І знаходиться у Олександра Довженка щось близьке: «І ще пам'ятаю: був гарний літній день, і все навколишнє здавалось прекрасним: сад, город, соняшники, й мак, і ниви за городом. А в саду, якраз коло погребні, під яблунею, серед яблук і груш, на білому стародавньому рядні, в білій сорочці, весь білий і прозорий від старості й доброти, лежав мій дід Семен, колишній чумак...

Може б, з'їсти чогось? — вголос подумав дід, оглядаючи свій рід, і, коли Оріся піднесла йому полумисок з грушами, взяв одну, обтер об рукав білої сорочки й почав їсти»².

Ні, насправді його звали інакше і з ним нічого подібного не сталося. Невідомо чи був хтось поруч. Єдине в чому варто бути впевненим і з чим є паралелі з твором Олександра Довженка: «Дідова смерть не викликала ані найменшого зрушення в навколишньому світі — не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкраяли неба врочистим спалахом, ні бурі не повивертали з корінням могутніх дубів». І невідомо чи знайшлась добра душа, що дала йому хліба перед тим як він заккрив очі.

На відміну від кінематографічної історії, лаконічна мова слідчої справи повідомляє – звинувачення полягає у тому, що під час лекції про те, як піклується радянська влада про молодь, дівчина дозволяла собі «кидати з місця контрреволюційні репліки». Це допит, не пряма мова, але ми читаємо що «усе піклування лише на словах. В містах є життя, а на селі нічого немає, насправді селяни голодні і холодні. Молодь на селі затуркана. Немає ніякої культури» і закінчується її словами «я не визнаю себе винною». Ця сторінка датована 19 лютого, а наступна – 25 лютого, де вона повторює свідчення майже тими ж самими словами. Але вже додає – «я визнаю себе винною». В справі немає жодного натяку на те, що відбувалось на протязі цих 6 днів, але це досить змістовне мовчання.

Дівчина не лише не здогадувалась, що існують категорії і ліміти, також вона не могла знати про головне, що опинилась в іншій хвилі – збільшення лімітів у лютому 1938 року. Саме тоді перша категорія перевищила другу.

Наступні декілька аркушів – постанова трійки при НКВС по Одеській області від 11 березня: слухали, стаття 54-10 УК (антирадянська агітація). І вирок – розстріл. А також маленький сірий

¹ Через трупы врага на благо народа: «Кулацкая операция» в Украинской ССР 1937-1941 гг. Документы: 2 т. Т. 1: 1937 г. Подготовка приказа № 00447, первый этап «кулацкой операции» (2010). Москва: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина»: Германский истор. ин-т в Москве., 111.

² Довженко, О. Земля. <<http://www.ukrlib.com.ua/books/printzip.php?id=21&bookid=8>>.

клаптик паперу – «Произведено в исполнение 16 марта 1938 года в 24 часа» і підпис секретаря трійки.

Все завершується ухвалою про реабілітацію.

Отже чи може звернення до архіву допомогти в збереженні сімейної історії, чи можуть матеріали слідчої справи розповісти щось членам родини про жінку, яка каже, що не знає навіть скільки їй років бо «за документами мені 23, але я думаю, що більше. Я питала маму, але вона каже, що не пам'ятає». Можливо може допомогти професійний почерк лейтенанта «государственной безопасности», якому вочевидь доводиться багато писати і невпевнений підпис селянки, простої людини – підпис на анкеті арештованого, протоколах обшуку, допитів. І неважливо скільки років, зусиль і почуттів було вкладено в працю на землі, в зібрані врожаї, власний дім і сім'ю – цим людям було дозволено залишити по собі лише одне – свій підпис в слідчій справі. Кожного з них намагались перетворити в нелюдину, а забути їх означає добровільно відмовитись від права носити це ім'я.

Також ми поки що не можемо навести даних, наскільки напружено працювала трійка 11 березня 1938 року, але разом із цією справою були і інші. На даному засіданні до вищої міри покарання було засуджено в тому числі й «підпільну контрреволюційну сіоністську організацію». І дівчину, і цих людей було розстріляно в один день, «місце смерті і поховання у справі не вказані»¹.

Звинувачення затверджено начальником Міжрайопергрупи Первомайского куста молодшим лейтенантом держбезпеки. І його теж можна почути, адже незадовго до цих подій він поставив свій підпис під поясненням до керівництва, де читаємо наступне: «Во время работы и в разгар работы по тройке, когда под моим руководством, как начальника опергруппы (руководил 21 районом), наносили удары не сотням, а тысячам врагов, у меня создалось такое положение, что в течение 1,5 месяцев лежала при смерти жена и крохотный ребенок, однако я не посчитался с семьей, работы не оставил, и создалось такое положение, что я оставил их одних, совершенно беспомощных, так как я сознавал, что долг перед партией выше всего, я ни перед чем не останавливался, и у меня не было даже возможности побеспокоиться об их судьбе, не было кому меня подменить, и я, с болью в душе, оставлял при смерти семью и не колебался ни на одну йоту, выполнял свой долг коммунистически [...] Во время разгара работы тройки я заболел дизентерией (кровавый понос), проболел 2 недели, но работу не оставил ни на одну минуту. Больной, разбитый, но работал [...]. Ни одной тройки я не пропустил. Были случаи, когда я в полуобморочном состоянии докладывал дела и доводил их до конца».² (Ми взяли на себе сміливість навести цитату (посилання на яку міститься у мережі Інтернет) ще до ознайомлення із Особовою справою, яка зберігається в Галузевому державному архіві СБУ. Безумовно ця інформація потребує перевірки, але з нашої точки зору без цих слів стаття була б неповною).

Так виглядає перетин двох світів – людини і держави, де в абсолютно напівсвідомому стані відбуваються те, частину чого пізніше назвуть «великим терором». Ціль тоталітаризму, як зазначає Ганна Арендт, є завоювання світу. Сьогодні існує правитель, щиро підтриманий власним суспільством у прагненні здійснити те, що Арендт називає «розміститися чужий країні як вдома» (зауважимо, цього разу він декларує певні мовні межі такого «мира»). Отже, сучасні дослідники феномену тоталітаризму мають можливість спостерігати перебіг схожих процесів у режимі реального часу і почути мову пропаганди, що аналогічна зафіксованій в матеріалах слідчих справ 30-их років ХХ сторіччя.

Статистичні звіти, доповідні записки, довідки вищезазначеного періоду сповнені знайомою із сучасності риторикою: фашистські українці, націонал-фашистські організації, які готують терористичні акти та повстанські кадри, українські націоналісти, що мають намір створити націонал-фашистську партію в Україні. Держава є змушеною використовувати насильство виходячи із засміченості деяких районів фашистськими націоналістичними кадрами, українським націоналістичним рухом, та спроб «елементів» насадити контрреволюційне фашистське підпілля. В своєму дослідженні «Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937-1938 рр.», Едуард

¹ Nikolayev, I. Repressii na Nikolashchine: borba NKVD s "sionistskimi organizatsiami". <<http://novosti-n.org/analytic/read/2145.html>>

² Объяснение начальника Первомайского районного отдела НКВД Я.В. Зислина на имя заместителя начальника отдела кадров УНКВД по Одесской области Бенде от 29.01.1938 г.// ОГА СБУ, Одесса. Личное дело № 1990, 190-191 <http://www.fedy-diary.ru/?page_id=4491>

Петровський вказує: «Постійним явищем було використання слідчими нецензурної лайки, принижень, деякі з них називали арештованих не інакше як «фашисти»¹. Виключенням є обіг у СРСР терміну «петлюрівець», який виявився неактуальним для ХХІ, але широко вживався для позначення українця-ворога ще у 70-80-ті роках ХХ сторіччя. Але сучасність демонструє, що державний апарат насильства спроможний постійно створювати слова-маркери для позначення ворога, приреченого на знищення й здатен ефективно використовувати нові медіа для розповсюдження їх вже за межами власної країни. Така вразливість будь-якого суспільства, пов'язана із інформаційною відкритістю, є викликом сьогодення, відповідь на який мають давати в тому числі і представники соціогуманітарних наук.

Знайомство із слідчими справами робить необхідним звернутись до здійсненого Полем Рікером аналізу філософських аспектів проблематики «юридичного». Цій темі присвячена збірка лекцій, що має назву «Справедливе». Саме в главі де розглядаються концептуальні проблеми – справедливість, помста та насильство ми знаходимо ключове формулювання первинної функції судового процесу. Як підкреслює філософ, судовий процес існує для того, щоб переносити конфлікти з рівня насильства на рівень мови та дискурсу. Таким чином акцентується, що процес є спробою подолання насильства за допомогою мови². Оскільки робота трійки НКВС (або позасудового органу винесення вироків) абсолютно відмінна від судового процесу, події 30-их років демонструють людину, що опинилась віч-на-віч із насильством, що з офіційної точки зору не потребувало навіть створення ілюзії спроб його подолання.

Ми бачимо людину страждаючу, але позбавлену можливості розповідати і залишити пам'ять про свої страждання. Ця абсолютна німота обумовлена в тому числі і тим, що можна назвати не засвоєнням цієї людиною нових практик застосування мови. Вона ще тяжіє до того, що Поль Рікер називає правилом відвертості, наголошуючи, що за межами такого правила є неможливим обмін в сфері мови. Завдяки очікуванню особою, що кожен наділяє змістом те, що він каже, публічний дискурс підноситься на довірчу основу, де інший є третім, а не лише «ти». В цьому полягає інституціональна умова будь-яких міжособистісних стосунків³. Але у випадку тотального контролю діалог неможливий і допоки не будуть засвоєні офіційно узгоджені версії подій та знищені ті, хто може їх не засвоїти, навіть той кого називають «маленька людина» намагається мовчати, не згадувати сімейну історію.

Безсторонній голос сумління каже мені, що будь-яке інше життя настільки важливо як і моє⁴. Кризь рядки слідчих справ постає людина, що була живою. У роботі «Справедливе» вказується, що питання «що я маю робити?» є вторинним порівнюючи із елементарним питанням «як я прагну прожити своє життя»⁵, саме це робить нагальною необхідність вивчення досвіду 30-их років ХХ сторіччя. Отже спробуємо, виходячи із вищесказаного, окреслити деякі висновки, що можуть бути застосовані у подальших теоретичних розвідках взаємозв'язку проблем пам'яті, сімейної пам'яті та неподоланих наслідків тоталітаризму і державного насильства:

- Пам'ять починається із теперішнього і коли значна його частина є скритою, пам'яті нема із чого з'являться. Це вже не пам'ять про реальність що минула, але про узгоджений та дозволений аналог цієї реальності. Така викривленість пам'яті не дозволяє в повній мірі вирішувати її першу та найважливішу задачу – забезпечити фізичне виживання. Також вона не дає відповіді на питання, як залишитись при цьому людиною.

- Базові знання про оточуючий світ людина отримує в сім'ї. Але якщо в межах родини єдине знання, що може циркулювати виглядає лише як затверджений «центром», або репресивними інститутами держави варіант історії, в якій значна частина інформації про речі, що насправді впливають на життя є заборонена і невідома – це робить винайдення будь-яких стратегій поведінки майже неможливими. Людина виявляється підготовленою до існування в світі якого насправді не існує, або точніше, який існує лише у пропаганді, але не реальності. Отже винайдення ефективних стратегій життя і взаємодії із оточуючим нерозривно пов'язано, перш за все, з пошуком того, що

¹ Петровський, Е.П. (2008). Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937-1938 рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 172-188.

² Рикёр, П. (2005). *Справедливое*. Москва: Гнозис, Логос, 264-265.

³ Рикёр, П. (2005). *Справедливое*. Москва: Гнозис, Логос, 36.

⁴ Рикёр, П. (2005). *Справедливое*. Москва: Гнозис, Логос, 178.

⁵ Рикёр, П. (2005). *Справедливое*. Москва: Гнозис, Логос, 173.

Ассман називає «слідами» із урахуванням можливостей таких медіа: «Якщо в межах традиційного мислення пам'ять визначали, відштовхуючись від записування й збереження, то тепер, в межах історичної свідомості, її визначають, виходячи із стирання, руйнування, пропусків і забуття. При цьому доходить до перенесення акцентів від «текстів на сліди» як медіа культурної пам'яті... Якщо спираючись на літери і тексти, виходили з можливості повноцінної реактивації джерел минулого, то за допомогою слідів можна відновити лише невелику частину минулого смислу. Сліди в цьому сенсі є подвійними знаками, які нерозривно пов'язують одне з одним, пригадування й забуття. Саме розуміння забуття, вбудованого в ці сліди, становлять причину того, що неперервні лінії традиції, простягнені від минулого через сучасність і до майбутнього, розриваються, приводячи до відчуження минувшини»¹.

- Така ситуація ставить перед представниками гуманітарних наук (в тому числі філософських) серйозні виклики. Пам'ять та забуття можливі лише на основі знання, саме тому минуле, щоб воно мало шанс стати кращим, спочатку має стати відомим. Отже формування адекватної політики пам'яті є неможливим без заповнення прогалів в інформації про недавні події. Важливою частиною цієї праці є реалізація усього комплексу робіт, що пов'язані із поверненням імен жертв тоталітарного режиму в Україні. Й подальші дослідження головних рис репресивної системи, феномену тоталітаризму, його проявів потребують і напрацювання мови, яка вивела би обговорення цих проблем із сфери виключно наукового діалогу та залучила усі верстви суспільства. Адже вміння розпізнавати подібні загрози на початковому етапі, розуміння яких форм набуває свідомо і несвідомо співпраця з репресивною системою, дозволяє сформулювати в суспільстві переможні стратегії боротьби і протидії. Це вкрай необхідне завдання заради кращого майбутнього і заради можливості взагалі мати майбутнє.

- Реконструкція та збереження сімейної пам'яті, яка відноситься до подій 1920-1930 років і отримання інформації про жертв державного терору практично неможливі без звернення до офіційних установ. Це пов'язано з тим, що в середині сім'ї, як правило, відсутні будь-які джерела (документи, речі, фотографії) а спогадами не діляться.

Це надає надзвичайної важливості зв'язку між громадянином, сім'єю, країною і державою. Адже питання формування державної політики пам'яті є справою кожного і має відбуватись на підґрунті спадку філософсько-антропологічної думки. В цьому контексті є нагальним подальший аналіз цілої низки проблем: пам'яті і забуття, мовчання і розповіді (як за допомогою тексту, так і за допомогою мови візуальних символів і речей). Оскільки ще потребує відповіді питання, чи взагалі можливо говорити про історію сім'ї, коли втрати завдані не часом: «Те, що зазвичай називають історією, є результатом жорсткого «стиснення даних», що обумовлено не свідомим відбором, а сваволею втрат, завданих часом»² вказує Аляйда Ассман.

References

1. Arendt, H. (1996). *Istoki totalitarizma*. Moskva: TsentrKom.
2. Assmann, A. (2012). *Prostory spogadu*. Kyiv: Nika-Tsentr.
3. Assmann, J. (2004). *Kulturnaia pamiat: pismo, pamiat o proshlom i politicheskaiia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti*. Moskva: Yaziki slavianskoi kulturi.
4. Cherez trupy vruga na blago naroda: "Kulazkaia operazia" v Ukrainskoi SSR 1937-1941gg. Dokumenty: 2 t. T. 1: 1937 g. Podgotovka prikaza № 00447, prvi etap "kulazkoi operazii". (2010). Moskva: ROSSPEN: Fond "Prezidentski zentr B.N. Eltzina": Germanski istor. institut v Moskve.
5. Dovzhenko, O. Zemlya <<http://www.ukrlib.com.ua/books/printzip.php?id=21&bookid=8>>.
6. Kompleksna programa "Fenomen totalitarizmu, yogo proiavy ta shliakhy podolania". <<http://onu.edu.ua/uk/science/sprograms/>>.
7. Kovalchuk, L. V., Petrovskiy, E. P. (2010). *Reabilitovani istorieiu. Odeska oblast*. Odesa: AT "PLASKE".
8. Materialy arkhivno-slidchoi spravi D.A.O.O., fond r-8065, opis 2, sprava № 10416.
9. Nikolayev, I. Repressii na Nikolashchine: borba NKVD s "sionistskimi organizatsiami". <<http://novosti-n.org/analitic/read/2145.html>>.
10. Obiasnenie nachalnika Pervomaiskogo raionnogo otdela NKVD Y.V. Zislina na imia zamestitelia nachalnika otdela kadrov UNKVD po Odesskoi oblasti Bende ot 29.01.38 g. *OGA SBU, Odessa, Lichnoe delo № 1990*.

¹ Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ: Ніка-Центр, 222.

² Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ: Ніка-Центр, 221.

http://www.fedy-diary.ru/?page_id=4491.

11. Petrovskiy, E. P. (2008). Dokumenty arhivno-slichih sprav yak dzherelo vyvchennia metodiv provadzhennia slidstva organamy NKVS na Odeshchini v period "velikogo teroru" 1937-1938rr. *Z arhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*.
12. Riker, P. (2004). *Pamiat, istoria, zabvenie*. Moskva: Izdatelstvo gumanitarnoi literaturi.
13. Riker, P. (2005). *Spravedlivoie*. Moskva: Gnosis.
14. Ryuzen, J. (2010). *Novi shliakhi istorichnogo myslennia*. Lviv: Litopys.
15. Shalamov V. Chto ya videl i ponial v lagere. <http://shalamov.ru/library/29/>.
16. Shalamov V. Peregovory s Demidovym G.G. <http://shalamov.ru/library/24/33.html>.
17. Yekelchik, S. (2008). *Imperia pamiaty*. Kyiv: Kritika.